

ФИЛМЪТ „ДИШАЙ“ и неговият политически контекст

■ Деян Статулов

► Настоящият текст ни връща години назад към събития, които пряко или косвено променят политическата картина на България като част от един глобален процес, протичащ в цяла Източна Европа. Някои от тях с ключова роля в най-новата ни история, поради отдалеченост във времето се превръщат в повод за изкушение от страна на преки участници да омаловажат или откровено да манипулират спомените. Този факт най-ярко се забелязва в появилите се в последните години интервюта и мемоарна литература. Публичният достъп до архивите на Централния комитет на Българската комунистическа партия (ЦК на БКП) и Държавна сигурност (ДС) дава възможност да се изследва материята с помощта на документи и други писмени източници, на които можем да се доверим до голяма степен. Обект на настоящия текст е създаването на един знаков филм, или по-скоро последвалото извънфилмово битие на документалната творба „Дишай“ (1988) на режисьора Юрий Жиров. Тук безспорно събитията трябва да бъдат разглеждани в контекста на времето, в което се развиват. Като начало ще започнем с „криминалната“ и „незаконна“ премиера на филма в Дома на

киното като част от набиращата скорост сила на гражданското общество в България. В случая се наблюдава едно смесване на езици – този на киното и документалистиката, на политическия език и на последващия живот на творбата. Тази връзка провокира дебат в обществото и катализира процеси, които водят до промяна на политическата система на държавата след 1989 година.

Всичко започва с едно съобщение: „Ръководството на кабинета най-настоятелно ви моли да присъствате на извънредно събрание, което ще се състои на 8 март от 16.30 ч. в зала на Дома на киното. Ще се прожектира и филма „Дишай“, режисьор Юрий Жиров. От ръководството.“ Но преди да проследим пътя на филма до Дома на киното, накратко ще бъде представена предисторията.

Годината е 1987. На 23 септември в Русе пред паметника на свободата се връзват червените връзки на новоприетите пионери. Градът за пореден път е обгазен от завода в Гюргево (Румъния). Церемонията не е спряна, въпреки че децата не могат да дишат, някои припаднат, а други използват червените си връзки като защита пред

лицето. Това провокира шест майки да излязат на мирен протест, за да привлекат вниманието на местната и централната власт. Те повеждат още 500 русенци пред сградата на Окръжния комитет на Комунистическата партия. На собственоръчно изработените плакати са изписани техните искания: „Чист въздух за нашите деца“, „Искаме здраво поколение“. Исканията им не са политически, но властта ги приема като такива. „Но щафетата на гражданския протест и неговото прерастване в политически поемат интелегентите от София, тези, които имат много по-големи възможности за въздействие – чрез силата на художествените изразни средства, чрез силата на изкуството, чрез силата на такива институции като БНТ или Сатиричния театър. В тяхна полза е, че действат в политическия център, че имат подкрепата на централните средства за информация. Но най-вече са репресирани. Така гражданският протест става политически“.

Екологичната катастрофа над Русенския регион вследствие на обгазяване с хлор от съседния завод в Гюргево е тема на преговори между българското и румънското правителство още от 1986 година, но проблемът умишлено е заглушаван в общественото пространство. Централната власт е информирана още през 1982, когато румънският завод заработва на пълни обороти, а през 1984 е монтирана френска апаратура за денонощни измервания. В своята книга „Мир на страха ни“ сценаристът и писател Георги Мишев разказва: „Питам домакините от местната номенклатура, отговорът е: шшт! – по този проблем ни е забранено да се говори, това е национален проблем, политически проблем, забранено е да се разисква на ниско равнище“. Разказът продължава с безуспешните опити да публикува текст за обгазяването под формата на фейлетон, но навсякъде получава отказ, включително и от списание „Лов и риболов“. На проблемът не се дава никаква гласност и е спуснато пълно информационно затъмнение. Така обществото остава с впечатлението, че властта не прави нищо за справяне с екологичната катастрофа. Въпреки ежегодните традиционни срещи между ръководителите на Румъния и България Николае Чаушеску и Тодор Живков и многократно повдигания въпрос с обгазяването на Русе, проблемът остава нерешен. Причина за това се сложните

политически взаимоотношения между България, Румъния и Съветската страна, след като на власт застава съветският ръководител Михаил Горбачов. Новият лидер използва парещи теми и тлеещи конфликти между страните от Социалистическия блок, за да наложи новата си линия за „преустройство и гласност“: „с политиката за „преустройство“, зад която Горбачов прикрива стремежа на Кремъл да подмени ръководните екипи в своите съюзници, за да възприемат полесно новите насоки на отношенията в Източния блок, нещата се усложняват“.

Въпреки наложената цензура върху темата „Русе“, постепенно „хлорната“ завеса започва да се вдига. Във в. „Литературен фронт“ излиза статия на поета Евтим Евтимов „Въздух за гласността“, следва стихотворението „Пиета“ на Блага Димитрова, посветено на Русе и публикувано във в. „АБВ“, във в. „Стършел“ излиза материалът на Найдено Илиев „Там, где птичките не пеят“. Като своеобразна кулминация на медийния отклик на 12 февруари 1988 година на страниците на в. „Народна култура“ е публикувано писмото-призив „Вик за Русе“ на Светлин Русев (депутат от Русенски изборителен район) и Съюза на българските художници.

Документалният филм „Дишай“ е създаден въз основа на възлагателно писмо на Комитета за телевизия и радио от 15 януари 1988 и със заповед номер 08-2 на директора на Студия за телевизионни филми „Екран“ от 18 януари 1988. Съгласно процедурите и утвърдените правила за производство на филми е включен в годишния план на Комитета за радио и телевизия и е пуснат в производство още на 10 ноември 1987 година, като е трябвало да се представи на художествен съвет на 17 февруари 1988. Предложението за създаването на този филм с работно заглавие „Въздух за Русе“ е направено от същия екип, който през есента на 1987 е бил командирован в Русе, за да заснеме филм за представянето на „социалистическата собственост за стопанисване и управление“. Снимачният екип случайно е попаднал на първата демонстрация на русенци и е успял да я заснеме. Същият този екип решава въз основа на заснетия материал да създаде документален филм за екологичната обстановка в Русе и през месец ноември представя литературния сценарий. Ръководството на

СТФ „Екран“ заедно с Комитета за радио и телевизия дава разрешение да се започне работа по филма. При заснемането на първата демонстрация екипът е бил арестуван от органите на МВР, но след обаждане от страна на ръководството на Комитета за радио и телевизия с обяснението, че се изпълняват служебни задължения, екипът е бил освободен, а снимачният материал – върнат. При снимките на втората демонстрация снимачният екип е бил оборудван вече с няколко камери и както е записано в справката на отдел „Изкуство и култура“ на ЦК на БКП: „монтирани са няколко камери, които обхващат различни ракурси. Това означава, че екипът е бил предварително информиран за времето и мястото на провеждане на демонстрация“. След снимките монтажът и озвучаването на филма вървят нормално и е било насрочено заседание на редколегията за приемането му на 11 март 1988 година.

В процеса на работа във фондовете на Централния държавен архив и по-конкретно този на ЦК на БКП открих обстойно и задълбочено обследване за създаването на филма „Дишай“ и реакциите, които творбата предизвиква в широката общественост тогава. За целта се сформира щаб под ръководството на Йордан Йотов: „С решение на Секретариата на ЦК на БКП (протокол 118 от 10 и 11 март 1988 г.) бе създаден щаб от отговорни политически сътрудници на ЦК на БКП, ГК на БКП – София и МВР със задача да проучи цялостно фактите, отнасящи се до създаването в столицата на „Обществен комитет за екологична защита на Русе“.

Обобщената информация е направена от работна група на отдел „Изкуство и култура“ на ЦК на БКП и носи гриф „Поверително“. Изготвена е от четирима сътрудници на отдела на 16 март 1988 година. Точно осем дни след събранието в Дома на киното. Целта на справката е била да се изяснят „обстоятелствата и механизмите, довели до събранието в Дома на киното на 8 март т.г., събрана и обобщена подробна информация по различни канали“. Отговорник на комисията, обследвала обстоятелствата около заснемането на филма „Дишай“ и последвалата го съдба в публичното пространство, е Петър Ничков, същият, изготвил справката и за филма „Кратко слънце“ на Людмил Кирков. Информацията съдържа ця-

лата налична документация по производството на филма, включително сценарий, планово-нормативна калкулация, репертоарно-финансов план за телевизионно производство за 1988 година на Комитета за телевизия и радио, както и всички налични заповеди, които съпътстват решенията за производство. В справката се съдържат и писмата от колектива на СТФ „Екран“ до административното, партийно и профсъюзно ръководство на Комитета за телевизия и радио, до Народното събрание, Държавния съвет и Министерския съвет. Още – извадки от писма, Протокол от събранието на Първичната партийна организация (ППО) при СТФ „Екран“, както и извадки от магнетофонния запис на събранието. В описа обаче не присъства бележката на Кабинета на младите филмови дейци, която се е разпространявала с информация за прожекцията на филма „Дишай“ в Дома на киното, както и подробното описание на проведените разпити с ръководителите на Клуба – Малина Петрова (председател) и Асен Владимиров (зам.-председател).

Събитията, описани в проверката на идеологическия отдел, звучат почти като криминална справка, или по-точно като сводка на полицията. В нея е описано по дати и часове цялото развитие на събитията около „незаконната“ прожекция на филма „Дишай“.

Според оперативната информация на ЦК първата прожекция на филма „Дишай“ е организирана още на 26 февруари 1988 по инициатива на Първичната партийна организация (ППО) на Студията за телевизионни филми „Екран“. Присъствали са около 100 човека. Поканени са и членове на ден преди това формирания инициативен комитет за защита на Русе в Института по философия, преподаватели от Софийския университет, две жени от Русе и др. Събранието след прожекцията излиза с декларация към ръководството на страната. На 29 февруари Малина Петрова търси свободна дата в Дома на киното „за много важно извънредно събрание“ на Кабинета на младите филмови дейци. Единствената свободна дата е 8 март.

От документите е видно, че на 8 март в 11:30 ч. по указание на Стоян Михайлов, секретар на ЦК на БКП, е съобщено на ръководството на Комитета за телевизия и радио, че прожекцията трябва

ва да бъде спряна. Следва подробно описание на йерархическата стълбица, по която устната заповед е била сведена до главния редактор на главна редакция „Документални филми“, за да бъде издирен и спрян филмът. Някъде по веригата, или както пише в справката „по схемата“, е имало проблем в комуникацията или откровено противопоставяне на заповедта. Ръководството на Студията, както и по останалите етажи на властта – до Стоян Михайлов, нямат съмнение в това, че заповедта ще бъде спазена. В справката на отдел „Изкуство и култура“ ситуацията е описана така: „На 8 март др. Никола Петров – ръководител на филмовото производство на КТР, е предал един час преди събранието чрез Иван Данов и др. Савка Златкова да спре филма. Тя веднага е предала това указание на Малина Петрова, но последната е отговорила: „Не всявайте паника. Н. Петров не ми е никакъв. Аз съм съгласувала с когото трябва“ [...] По данни преди събранието М. Петрова е агитирала някои свои колеги да отидат да видят „един забранен филм“.

Прожекцията се провежда в присъствието на над 400 души и като резултат е основан Общонародният комитет за екологична защита на Русе. Избран е Управителен съвет от 33 души, а негов председател е Георги Мишев.

На 10 март 1988 в Шести отдел на Държавна сигурност е влязла в обръщение справка относно „най-активните изменници на родината, служители и сътрудници на българската секция на радио „Свободна Европа“ и Списък на кинодейци, взели участие в различни неформални групи“. Сред тях са посочени имената на: Георги Мишев, Малина Петрова, Христо Ганев, Анри Кулев, Светла Ганева, Боян Папазов, Румяна Петкова, Олег Ковачев, Христо Писков, Георги Данаилов, Януш Вазов, Ирина Акташева и др. Справката завършва със заключението, че освен споменатите лица, „като членове на Обществения комитет за екологична защита на Русе са установени още 27 кинодейци, които не развиват конкретна дейност“.

Следват дълги и мъчителни дни на разпити, „другарски разговори“, обяснения и други „профилактични“ мероприятия, които трябва да изяснят как се е стигнало до „забранената“ прожекция и до създаването на Комитета за

екологична защита на Русе. В своите спомени Георги Мишев детайлно разказва и за срещата си с Тодор Живков: „[...] Какво си въобразявате?... Политически амбиции има, не е само екология... Опит нещо да обясня, не довършвам изречението. Оттук докрай диалогът е едностранен, в театъра го наричат монолог. [...] Ние не сме ползвали нашите резерви, работническата класа. Която ни пита защо още ви търпим... Така де, звънят, питат докога... Тия комитети, вашите, не сме рекли – не сме ги попилели“.

На другия ден след срещата, на 24 март, в Политбюро Тодор Живков изнася своите „Съображения“, в които директно предупреждава за саморазправа: „Да се изолират политически и нравствено деградиралите хора, като се изключат от партията и отстранят от съответните колективи. В тези случаи да се води широка и аргументирана разяснителна работа, за да не се допуска превръщането на някои в „герои“ [...] И в областта на духовния живот има назрели и презрели кадрови въпроси, има и корумпирани кадри“. Следват партийни събрания в творческите съюзи и културни институции, в които се обсъждат „съображенията“ на Живков и идеите за преустройство в духовната сфера. Изключват се хора от Партията и се разжалват членове на ЦК на БКП. Това не смекчава надигашото се недоволството сред творческите и научни среди. Министерството на вътрешните работи вече предупреждава Йордан Йотов (секретар в ЦК на БКП и активен участник в работата по документите за „преустройството“), че в Студията за игрални филми „Бояна“ се снимат филми с „остра социална насоченост“ („Аз, Графинята“, „Маргарит и Маргарита“, „Бягащи кучета“, „Парчета любов“). Подобни проявления се наблюдават и в други области на творческия и културен живот, докато се стигне до 3 ноември 1988 година, когато в Софийския университет се основава първата политическа и опозиционна организация – Клуб за подкрепа на гласността и преустройството в България...

През юли 1988 година заводът за хлор е спрян и е започнало неговото демонтиране.

На 22 декември 1989 година за първи път филмът „Дишай“ е излъчен по БНТ.